

ГРЧКА

Историјски преглед

Име

Име *Грци*, *Грчка* потиче из латинског језика а заснива се на имену једног северозападног грчког племена *Graeci*, чији је једини значај био у томе што су га Римљани упознали пре него друге Грке па их све назвали по њему. Грци пак себе саме називају *Хелени* а своју земљу *Хелада*. У најстаријем књижевном споменику на грчком језику, Хомеровој „Илијади“ (VIII в. пре Хр.), Хелада је само област у јужној Тесалији, док у нешто млађој „Одисеји“ тај назив обухвата целу северну Грчку али без Пелопонеза; у збирном значењу свих грчких земаља, укључујући Пелопонез, егејска и јонска острва и западно приобаље Мале Азије (Јонију), употребљава га око 450. историчар Херодот. Хомер за Грке под Тројом користи збирне називе *Ахејци* и *Данајци*, а да су се они одиста употребљавали у другој половини другог миленија пре Хр. сведоче за Ахејце хетитски а за Данајце египатски извори.

Периодизација

периоди грчке историје	њихово трајање
микенски	XVII–XII в. пре Хр.
„мрачни“	XI–IX в. пре Хр.
архајски	VIII – рани V в. пре Хр.
класични	V–IV в. пре Хр.
хеленистички	323–146. пре Хр.
римски	146. пре Хр. – 395. н.е.
византијски	395–1453. н.е.

Ипак се Грчка бронзаног доба не назива ни „ахејском“ ни „данајском“, него микенском, по граду *Микени* на Пелопонезу, где је по Хомеру столовао предводник похода на Троју, Агамемнон. Град Микена помиње се већ у египатским изворима XIV в. пре Хр., а након Шлиманових ископавања постао је епониман за најранију епоху грчке историје и цивилизације (сл. 1). Из Микене потичу прва недвосмислена археолошка сведочанства о присуству културе раног индоевропског типа на грчком тлу (сл. 2). Да су њени носиоци у другој половини првог миленија говорили једном архаичном варијантом грчког језика (*микенски грчки*) знамо након дешифровања таблица писаних слоговним писмом (тзв. линеар В) нађеним на низу локалитета на Пелопонезу, у континенталној Грчкој и на Криту (сл. 3). Њихов садржај је углавном инвентарски, али нам поред обилних сазнања о материјалној култури пружају и неке најраније податке о грчкој религији (сл. 4).

Микенска цивилизација, а с њом и прва грчка писменост нестаје почетком XII века. Тројански рат, ако га је било, вероватно је био последњи значајан догађај у њеној историји, о којој нам микенске таблице ништа директно не казују. За потоње Грке, то је био први историјски датум, колико год непоуздан (разни антички аутори датирају га у распону од 200 година, од 1334. до 1135!), од којег су рачунали доцнија збивања своје историје, а истовремено крај онога што су називали „херојско доба“ (сл. 5). Постмикенски период, у трајању од нека четири столећа

(XII–IX в.), назива се мрачним добом, јер из њега немамо писаних сведочанстава, али је сигурно да се у то време сложила усмена традиција о претходном, „херојском добу“, у којој су се историјска сећања мешала са легендарним и митолошким садржајима. Из те традиције поникли су епски циклуси, пре свега тебански и тројански. Тебански циклус обрађивао је догађаје пре Тројанског рата, али најстарији спевови који су се у целини сачували, Илијада и Одисеја, спадају у тројански циклус. Вероватно их није певао исти песник, а традиционално оба се приписују Хомеру. Процењује се да су настали у осмом веку, када су се Грци поново описменили, преузивши и своје језику прилагодивши феничански алфавит (сл. 6). Раздобље грчке историје од VIII в. до друге персијске најезде на Грчку 480. назива се архајским периодом. У политичком смислу, Грчка је у то доба била конгломерат *полиса*, градова-држава, који су кренули да оснивају своје колоније широм медитеранско-црноморског басена (сл. 7). На тај начин створена трговачка мрежа интензивирала је размену не само материјалних добара него и идеја, што је допринело развоју свих сегмената грчке културе, од књижевности и ликовних уметности до зачетака филозофије. Почињу се градити храмови од камена (сл. 8), старе дрвене идоле (*ксоана*) замењују мраморне статуе, а геометријске мотиве на керамици — фигуралне представе (сл. 9). Као противтежа политичкој уситњености грчког света, која је налазила израз у честим сукобима међу полисима гради се културно јединство, путем књижевности (сл. 10) и култова (сл. 11). Сваки полис имао је своје локалне култове, нпр. заштитница Атине била је богиња Атина а Родоса бог сунца Хелије (сл. 12), али су постојали и панхеленски (општегрчки) култови, као што је култ Зевса Олимпијског (сл. 13) или Аполона Делског (сл. 15), такође и широко консултована пророчишта: Зевсово у Додони (сл. 14), Аполоново у Делфима (сл. 15), а посебан значај за све Грке имао је мистеријски култ Деметре и Коре-Персефоне у Елеусини код Атине (сл. 16).

У класичном раздобљу које је уследило (V–IV в. пре Хр.) Грчка је проживела дотад невиђен културни развој, али се војнополитички исцрпла кроз међусобну борбу за превласт водећих полиса — Атине, Спарте, Тебе — што ју је на крају коштало слободе. Освајањима Филипа II и његовог сина Александра Великог припојена је Македонском краљевству. Након Александрове смрти 323. пре Хр. и распарчавањем његовог огромног царства међу наследницима („дијадосима“) почиње хеленистички период грчке историје, који траје до 146. пре Хр., када је након победе римске војске над Ахејском лигом и разарања Коринта Грчка постала део Римске републике, а доцније Римског царства. Римски период рачуна се до 395. године н.е., када је након смрти Теодосија I царство остало подељено на западни и источни део. Западно Римско Царство убрзо је пропало пред налетима германских племена, а Источно, у којем се нашла Грчка са престоницом Константинопољем (Цариградом) на месту античког Бизантиона, трајало је још преко хиљаду година. То је византијски период, који се завршио падом Цариграда под Турке 1453. године.

Грчка религија

Главни развојни токови

У својим познијим раздобљима након архајског, грчка религија је проживљавала разне промене. У класично доба долази до критичких преиспитивања традиционалне религије, онакве какву је преносе Хомер и Хесиод, док хеленистичко и римско доба обележава синкретизам, узајамно прожимање грчких и страних култова, при чему покорена Грчка врши велики утицај на победнички Рим. Та епоха се завршава са Теодосијем I, који је забранио грчко паганство, тако да је једина религија Византијског царства од самог почетка било хришћанство. Његови становници називали су се Римљанима („Ромејима“), а, иако су говорили грчким језиком, придев *хеленски* или *јелински* је у њиховом вокабулару попримио значење ‘пагански’. Ипак су ти познији периоди, од класичног до византијског, значајни за наше познавање традиционалне грчке религије, јер су у њима настали извори који нам расветљују њене ране фазе. На пример, путопис кроз Грчку Паусаније Периегета из II в. н.е драгоцен је не само за историју уметности, јер нам је у њему аутор оставио описе многих у међувремену пропалих грађевина, кипова и слика, него и за историју религија, јер је он подједнако ревносно описивао древне култове и митове, често архаичније од оних које налазимо у хиљаду година старијим, Хомеровим и Хесиодовим спевовима, који стоје на почетку грчке књижевности.

Хомер и Хесиод; традиција и њена преиспитивања

Стара грчка религија није била кодификована **религија књиге**. Њена специфичност састоји се у непостојању освештаног текста, било преношеног усменом предајом, као Веде или Авеста, или у виду писаног кодекса, какав је јудаистичка Тора. Још у праиндоевропско доба развио се језик усменог песништва, који је изворно служио у литургијске сврхе; на њему су састављане **химне** у којима су се људи обраћали боговима и пророчанства кроз која су се богови обраћали људима. Стога се, за разлику од свакодневног говора којим су људи општили међу собом, тај **„индоевропски песнички језик“** називао „језиком богова“. Код старих Грка се очувала представа о различитим језицима људи и богова, а рана грчка поезија пружа, заједно са Ведама и Авестом, највише грађе за реконструкцију праиндоевропских песничких формула. Но контексти су различити: док на индоиранској страни имамо химнику намењену обреду, на грчкој јој пандан чини нешто што се може назвати лепом књижевношћу, којој је првенствена сврха била да забави, испрва слушаоце а доцније и читаоце. Сачуван је, додуше, корпус тзв. Хомерских химни, различите старине (VIII–V век), али и оне су, како им већ само име каже, испеване у стиху (хексаметар) и у духу епског наратива, а не химничке поезије какву знамо код других народа, индоевропских (Индоаријаца, Иранаца) и неиндоевропских (Египћана, Сумераца, Акађана). Но стари Грци нису читали и учили напамет Хомерове и Хесиодове стихове само из забаве; за њих су то била главна образовна штива, извор разних знања, укључујући она теолошка, тј. учење о боговима. Међутим, Илијада и Одисеја, па ни, више од њих дидактички усмерени, Хесиодови спевови, нису могли послужити као уџбеник веронауке. Већ у преткласично доба неки мислећи Грци имали су с тим проблем. Филозоф из VI в. Ксенофан у својим сачуваним фрагментима (**текст 1**) критикује не само **антропоморфизам** него и људске слабости које су Хомер и Хесиод приписали

боговима (сл. 17). Његов савременик Теаген (текст 2) нуди **алегоријску** интерпретацију по којој би богови били персонификације елементарних сила или менталних функција. Песник хорске лирике Пиндар склон је да порекне истинитост древних предања, какво је оно о Танталу и Пелопу, дајући као алтернативу своју, по богове мање компромитујућу верзију приче (текст 3); код њега **мит** (*mýthos*), реч која је изворно значила просто ‘вербални исказ’ без обзира на његову истинитост и веродостојност, већ поприма значење ‘невероватне, *митолошке* приповести’ у опозицији према истинитој (*lógos*). Тако се мит, који је првобитно уз обред чинио једну од двеју компонената религије, код Грка већ у класично доба постепено изместио из религијског контекста и напослетку постао чисто литерарни феномен. Првобитна веза између мита као вербалног и обреда као акционог кода најдуже се чувала у **мистеријским** култовима, али ту се за приповедне садржаје више није употребљавала реч *mýthos* него израз *hieròs lógos* ‘свештена повест’, како то чини Херодот (ускраћујући нас за садржину тих свештених повести, јер је као посвећеник у мистерије био под заветом ћутања). Назван „оцем историје“, Херодот може словити и као зачетник историје религија (текст 4). Његова (погрешна) теорија о пореклу већине грчких богова из Египта најранији је пример правца који се зове **миграционизам**. Убрзо се развијају и друге теорије о настанку религије, она о **свештеничкој обмани**, изнесена у прологу Критијиног (?) „Сизифа“ (текст 5), и **еухемеризам**, назван по Еухемеру, морепловцу и писцу из раног хеленистичког доба (текст 6).

Митска историја света и човечанства

Систематски изложена у Хесиодовим спевовима, али у основним елементима позната већ Хомеру (односно ауторима Илијаде и Одисеје), митска историја састоји се у сменама трију генерација богова и пет људских нараштаја или векова.

Грци су почев од архајског доба штовали првенствено (не и искључиво) **пантеон** сачињен од дванаест олимписких богова (сл. 18), за које се замишљало да, на челу са врховним богом Зевсом, „оцем богова и људи“, владају светом са врха планине Олимпа (сл. 19), на граници Тесалије и Македоније. Но по Хесиодовом спеву о постанку света и богова (**Теогонија**, текст 7) они су тек најмлађа, трећа божанска генерација. У првобитној празнини (Хаосу) најпре је настала Гаја-Земља, а онда је сама родила Урана-Небо и с њим се спарила. Деца коју је изродио тај **примордијални** пар звала су се Титани; међу њима има персонификација природних појава какве су Сунце, Месец, Зора, Океан, од којих су неке још праиндоевропске (именима *Хелије* ‘Сунце’, *Еоја* ‘Зора’ етимолошки одговарају ведски *Сурја*, *Ушаса* и латинска *Аурора*), али је главну улогу одиграо најмлађи Титан, Крон, који је ушкопио свог оца и преотео му власт. Он се оженио једном од својих сестара Рејом, али је сву децу коју му она роди гутао, због пророчанства да ће га свргнути сопствени потомак; то се и десило, када је Реја своје најмлађе дете, Зевса, чим се родио склонила на Крит (сл. 20) а Крона преварила тако што му је уместо новорођенчета подметнула да прогута камен; брзо одраставши, Зевс је савладао оца и приморао га да избљује сву своју ранију децу, коју је онда повео у борбу против богова претходне генерације (**Титаномахија**, сл. 21). Након победе су, по Илијади (текст 8), он и његова два брата, Посејдон и Хад, међу собом путем жребања поделили космичке сфере, а Зевсу је припало небо. — У више наврата

истицане су сличности између Хесиодове Теогоније и предњеазијских митова, особито хуритског мита сачуваног у хетитској верзији из XIV—XIII в. пре Хр., популарно названој „Краљевство на небу“, где се приповеда како је хуритски бог-творац Алалу имао сина Ануа (што је сумерско-акадски бог неба). Девет година после потопа Ану победи Алалуа и овај се повуче у подземни свет. Кад је прошло још девет година, на Ануа се подигне његов син Кумарби, и, док је Ану покушавао да му побегне, одгризе оцу гениталије. Ануово семе притом падне на земљу, и из тог семена роди се бог олује Тешуб. Кад је Тешуб одрастао, Кумарби, који је владао на небу, из страха да му овај једном не дође главе, учини да из морских дубина израсте камени див Уликуми. Ипак на крају Тешуб заједно с другим боговима убије и Уликумија и Кумарбија.

У свој други спев „Послови и дани“, где описује пољопривредне радове и светковине током године, Хесиод је уметнуо причу о пет узастопних људских поколења, како их он зове (*généa*), или доба, векова (*aetates*), како их је у својој верзији мита прозвао Овидије, где у основи лежи идеја постепеног кварења људске egzистенције. Прво и најбоље било је златно доба, уследило му је сребрно, овоме бронзано, затим херојско и на крају гвоздено доба које још траје, када је живот мукотрпан а морал сасвим искварен (**текст 9**). Ту се симболика метала, која иде од племенитијих ка мање племенитим, меша са историјским сећањем на претходну епоху, када је преовладавала употреба бронзе — археолошко бронзано доба, унутар којег је издвојен његов последњи, „херојски“ сегмент, када су се водили епски ратови око Тебе и Троје, а коме је уследило актуелно доба са преовлађујућом употребом гвозденог оружја и оруђа.

Индоевропско наслеђе, његови преображаји, страни утицаји

Назив за бога *theós* се поред грчког среће још у јерменском (*dik^c* мн. ‘богови’), можда и у фригијском (датив множине *deos*) и представља у та три језика лексичку иновацију, која се тумачи као индивидуализација суфиксом *-o-* првобитне апстрактне именице средњег рода праие. **d^hhis-*, одражене у неким грчким сложеницама као **thes-*, прасродне са латинским *fānum* ‘храм’ < **fasnom, feriae* ‘празник’. Други назив за божанство, **daīmōn* — који се испочетка употребљавао синонимно са *theós* и тек је у хришћанству попримио негативно значење ‘демон’ — грчка је изведеница од глагола који значи ‘удељивати’, са семасиологијом сличном као у староиранском *baga-* ‘бог’, нашем словенском **бог** према староиндијском *bhagá-* ‘уделитељ’. У грчком се није сачувао праиндоевропски назив **deiwos* ‘бог’, дословно ‘небесник’, а реч за ‘небо’ од које је изведен, праие. **dieus*, само као теоним *Zeús*, са придевом *dīos* < *diwyoс* ‘небески, божански’, доцније ‘Зевсов’. У значењу ‘свети’, придев *hierós* је прасродан са староиндијским *iṣirá-* ‘испуњен животном снагом’ а *hágios, hagnós* изведен од глаголског корена који значи ‘штовати (жртвеним даровима)’, стинд. *uaj-*, стиран. авест. *uaz-*.

Од имена појединих грчких богова три су наслеђена из праиндоевропске епохе, већ поменуто *Zeús*, генитив *Di(w)ós* ‘Зевс’ = стинд. **Dyáus*, ген. *Divás* ‘небо, бог неба’, лат. *Ju-piter*, ген. *Jovis* (од споја **Dieu pater* у вokatиву ‘Оче Небо!’ = гр. *Zeû páter*), *Hēlios* ‘сунце, бог сунца Хелије’ = стинд. *Sūrya-*, *Hēōs*, код Хомера *Ēōs* ‘зора, богиња зоре Еоја’ = стинд. *Uśás-*, лат. *Auror-a*. Сва три су везана за небеску сферу, а два последња чувају и своје апелативно значење. Од њих је једино Зевс олимписки

бог, док се Хелије и Еоја убрајају у Титане. Изузевши мање значајне персонификације попут *Selēnē* ‘месец (као небеско тело), *Селена*, богиња месеца’, од *sélas* ‘сјај’, *Ploútōn* ‘Плутон, бог давалац блага, доцније поистовећен са Хадом’, од *ploútōs* ‘обиље’, већина грчких теонима (*theónymos*, име божанства), посебно оних најважнијих, нису етимолошки прозирни и предмет су различитих тумачења, било да се тражи њихова грчка, индоевропска етимологија или да се претпостављају позајмице из других језика.

Од основних термина митске **космологије**, грчки као и староиндијски чува праиндоевропске речи за земљу и небо, **d^hg^hóm* ‘земља’ > гр. *khthón*, ведски *kṣām-*, **diéus* ‘небо’ > гр. *Zeús*, ведски *dyáus*, али ову другу, како је горе речено, као име врховног бога Зевса (апелативно значење још се назире у понеком обрту традиционалне поезије попут хомерског *Diòs ómbros* које се пре може схватити као ‘киша са неба’ него ли као ‘Зевсова киша’). У ведском староиндијском обе речи, *dyáus* и *kṣām-*, употребљавају се и као апелативи и као теоними, али *Kṣām-* као име богиње бива рано потиснуто именом *Pr̥thivī-*, које је по пореклу Земљин епитет: „Широка“. Слично је грчки да исказе апелативно значење ‘небо’ посегао за речју *ouranós* < **worsanós*, сродном са гр. *hḗrsē* ‘роса’, ведским *várṣam* ‘киша’, која је изворно била епikleза Неба = Зевса: ‘Кишни’, као што су то, у истом значењу, (*Zeús*) *Ómbrios* од *ómbros* ‘киша’ и (*Zeús*) *Huétios* од *húei* ‘(Зевс чини да) пада киша’. *Khthón* ‘земља’ ретко се јавља као персонификација, име богиње Земље је Гаја (хомерски *Gaía*, доцније *Gé*, одатле *гео-логија*, *гео-графија*). У грчкој **теогонији** Гаја и Уран су **примордијални** пар за који се везује мотив раздвајања Земље и Неба, али је тај мит онако како га излаже Хесиод (**текст 7**, стих 126 и даље) вероватно позајмљен из неког предњеазијског извора. У Ведама су Дјаус и Кшам/Пртхиви такође брачни пар; та представа згуснута је у тзв. копулативним сложеницама *Dyāvāksāmā* и *Dyāvāpr̥thivī* ‘Небо и Земља’. Њихова основна улога је у сфери **плодности**: Небо кишом оплођава Земљу да рађа плодове. Индијски ратари су се молили Небу и Земљи пре првог пролећног орања; Хесиод препоручује да се у истој прилици упути молитва Зевсу Хтонију и Деметри („Послови и дани“, стих 465 и даље, **текст 9**). У датом контексту Зевсову епиклезу *Khthónios* не треба схватити као да је тај бог код Грка од оличења вишег неба постао **хтонско** божанство. Оно што је потребно усевима да никну и дозру је складан спој Неба и Земље, тако да *Zeús Khthónios* етимолошки и појмовно одговара Дјаусу у споју *Dyāvā-kṣāmā*, само то је у грчком изражено придевом: он је означен као „Небо, Земљин (супруг)“. Овде је у пару са богињом усева Деметром, чије се име традиционално, још од антике, тумачи као сложеница ‘Земља Мати’, при чему је постојање речи *dē* од старијег *dā* ‘земља’ спорно, као и могућност њене етимолошке везе са *Khthón*. Нема, међутим, сумње да су још у праиндоевропско доба Небо и Земља словили као свеопшти „Отац“ и „Мати“, у Ведама *pitā* (*Dyáus*) и *mātā* (*Pr̥thivī-*); први спој добро се чува у грчком као *Zeús patēr* у латинском као *Iu-piter* (в. горе).

Индоевропска митологема о плодотворној киши која као семе силази с Неба на Земљу лежи у основи грчке хијерогамије (*hieròs gámos*, **свештена свадба**). Основна идеја је сублимирана у неким архаичним текстовима. Традиционална молитва Атињана, коју наводи Марко Антоније, гласи: „Пусти, пусти кишу, мили Зевсе, на атинске оранице и поља!“. Прокло у коментару уз Платоновог Тимаја

наводи да би учесници у Елеусинским светковинама најпре погледавши у небо викали *húe* ‘пусти кишу!’, а затим погледавши у земљу *kúe* ‘затрудни!’. Ту иза неба свакако стоји Зевс, а иза земље понајпре Деметра, као главна богиња елеусинских мистерија. Есхил у једном фрагменту каже да је киша која је пала са Неба (*Ouranós*) оплодила земљу (*Khthōn, Gaia*), а она је родила пашњаке за стоку и Деметрино жито“ (текст 10).

У обредним инсценијама свештене свадбе код Грка, главни протагонисти били су Зевс и његова супруга Хера (сл. 22). Они су важили као брачни пар још у микенско доба; на једној таблици из Пила помињу се заједно Зевс, Хера и њихов — иначе непознати — син Дримије. Херино име (*Héra*) највероватније се тумачи у вези са речју *hóra* ‘годишње доба, посебно топли део године када усеви сазревају’, етимолошки сродно је словенско **jarъ* ‘пролеће’, придев *јари* ‘пролећни’ (*јаро жито* ‘оно које се сеје у пролеће’). Ако је та етимологија исправна, Хера је у браку са Зевсом-Небом симболизовала доба године када је киша најпотребнија за раст усева. Паусанија бележи (II 25, 10) да су на планини Арахнеј у Арголиди, сушном делу Пелопонеза, били олтари Зевса и Хере на којима су им приносили жртве за кишу. На острву Самос, једном од главних средишта Хериног култа, сваке године светкована је њена хијерогамија са Зевсом (текст 11). Епску транспозицију обреда свештене свадбе представља прича у 14. певању Илијаде како је Хера завела Зевса на врху планине Иде да би му одвратила пажњу од дешавања под Тројом, па је њихов љубавни спој произвео кишу и раст вегетације (текст 12). Посебну пажњу заслужује беотски мит о Зевсу, Хери и Зевсовој тобожњој невести Платаји (текст 13, сл. 23), како због архаичности на њему заснованих обреда, тако и због самог имена *Plátaiā*, које се своди на исти праиндоевропски облик као староиндијско име богиње Земље *Prthivī-*, тако да пар *Zéus + Plátaiā* потпуно одговара ведском *Dyāvāprthivī* и пружа сведочанство о праиндоевропским коренима грчке хијерогамије (за сумерско-вавилонску варијанту тог обреда Грци нису имали довољно разумевања, в. ниже у вези са Афродитом).

Митска слика света структурирана је по хоризонтали у пет слојева. Идући одоздо нагоре, то су подземље, земља и море (разликовало се унутрашње море, *róntos*, етимолошки ‘(водени) пут’ и *океан*, замишљен као река која са свих страна оптиче копно), атмосфера (ваздух: *aēr* са облацима: *néphos, nephélē*, етер (*aithēr* од *aithō* ‘палити’, светлосно-ватрена супстанца над атмосфером) и бронзани небески свод (у епу *ouranòs polykhalkos*; старија је представа о каменом небу, ведски *ásman-* ‘камен > небо’, можда заснована на падању метеоритског камења). Зевсу би етимолошки припадао етер, јер праие. **dīēus* означава ведро, дневно небо, али он је, као и Јупитер, проширио своју надлежност на атмосферу са њеним појавама (кишом, громовима). Њему се, истовремено, признаје врховна, универзална власт, али је она ипак „децентрализована“; подела света међу тројицом Кронових синова (текст 8) може се схватити и као „утројавање“ Зевса на небеског, који задржава то име, земаљског (тј. надлежног за копнено-водену раван у слици света), чије име *Посејдон* највероватније значи ‘Господар = муж Земље’ — што је, видели смо, изворно атрибут обоготвореног Неба — и подземног, Хада. Иконографија (Зевс, Посејдон и Хад замишљају се и представљају идентично, сл. 24) подупире претпоставку да би друга двојица могли бити осамостаљене Зевсове хипостазе. Са Посејдоном је случај ипак сложенији, о чему ће ниже бити речи, док се Хад код

Хомера директно назива *Zeùs Katakthónios* ‘подземни Зевс’. Ако се *Zeús* ту узме у свом етимолошком значењу вишњег неба, спој је бесмислен, но може се објаснити помаком у представама о загробном животу и локацији онога света. Грчки Хад се, са својим најдубљим делом, Тартаром, обично замишља као подземље, па се мотив одласка на онај свет означава као ‘силазак’, **катабаса**. На пример, по Паусанији је језеро Алкионија у Арголиди важило као место куда је Дионис сишао у Хад да оданде избави своју мајку Семелу (**сл. 25**), па су тамо сваке године њему у част вршени тајни ноћни обреди. Наводно је цар Нерон је покушао да измери дубину тога језера спуштајући уже са оловом, али није дошао до дна. Слична представа се код старих Маја везивала за кречњачке вртаче испуњене водом, *сеноте*: сматрали су да се ронећи у њих кроз подводне пећинске ходнике може доспети у Шибалбу, подземни свет. Но грчка реч *katábasis* има и друго значење, кретање из унутрашњости копна према морској обали. Опис Одисејеве катабасе (**текст 14**) пре је у складу са тим другим значењем; Хад у који он „силази“ је на обали Океана (Кимерци су били најсевернији народ за који су Грци у VIII веку знали; они су настањивали северно прибрежје Црног Мора, али опис њихове земље у Одисеји садржи мотив поларне ноћи својствене приобаљу Арктичког океана, где познији аутори смештају Хиперборејце). У старогрчком постоји назив за доњи свет *Nértera* (не користе га Хомер и Хесиод, већ пре свега трагедиографи), који одговара германској речи за север (енгл. *north*, нем. *Nord*), а на крајњи север (*norðr*) скандинавска митологија смешта царство мртвих, Хел. Судбину сени у Хаду Одисеја описује као туробну полуегзистенцију, што би могао бити одраз месопотамских представа (подземно царство Ерешкигал), али за повлашћене покојнике постоје и привлачније дестинације, где се може проследити континуитет са праиндоевропским представама: Јелисејска поља и „Острва блажених“ (**текст 15**). Такво острво је и Леуке „Бело“ у Црном Мору код ушћа Дунава (**сл. 26**); насупротив верзији Одисеје, по једној паралелној епској традицији душе јунака палих под Тројом на челу са Ахилејем завршиле су тамо, у некој врсти ратничког раја налик на старонордијску Валхалу или староиндијски „Индрин свет“ (Индралоку). У једној оди прожетој питагорејским учењем о сеоби душа, Пиндар за најправедније, који су чисти од греха прошли кроз три земаљске инкарнације, предвиђа одлазак у „Кронов замак“ на „Острвима блажених“ усред океана, што је традиционална представа (уп. „Послове и дане“, **текст 9**), али додаје да их онамо води *Diòs hódos*, ‘Зевсов пут’, што је једно од места где Зевсово име пре треба схватити у првобитном, апелативном значењу ‘небо’ (**текст 16**). Представка о боравишту предака („отаца“: *pitáras*) на највишем небу својствена је религији Веда; у химнама које описују покојников одлазак међу њих користи се глагол *sam-vid-* ‘окупити се, придружити се’, одакле се убедљиво етимологизира Хадово име, *ha-wid-* (хом. *Aídēs*, класично *Háidēs*): ‘скуп (душа на оном свету)’, одатле епikleза уз **diéus* ‘небо’, где се то окупљање смешта. У својству владара царства мртвих, Зевс је у грчкој митологији са највишег неба, које првобитно оличава, потонуо у подземље и постао Хад. То је могао бити како плод самосталног грчког развоја представа о загробном животу, тако и страних утицаја које су преци Грка примили доселивши се на југоисток Европе. Упркос несумњивом праиндоевропском пореклу, у грчком Зевсу препознатљиви су и неки страни елементи. На Криту је он вероватно већ у микенско доба био поистовећен са неким тамошњим предгрчким, „минојским“

божанством које умире и васкрсава. О томе располажемо, додуше, само позним изворима (**текст 17**), али је култ Диктејског Зевса, изгледа, посведочен већ на једној таблици из Кноса.

На микенским (тј. линеаром Б писаним) таблицама (**сл. 3–4**) поред Зевса и Хере читају се имена и других божанстава познатих из доцнијег времена, између осталих Посејдона, Атене, Артемиде, Ареја, Хермеса, па и Диониса — за кога су Грци доцнијег времена били убеђени да су његов култ примили релативно позно, из Тракије или Египта (уп. Херодот II 49 и 52, **текст 4**). Већина сведочанстава потиче из Кноса на Криту и Пила у Месенији на Пелопонезу. По садржини то су пописи прилога намењених појединим божанствима, односно њиховим светилиштима. Помињу се свештеници (*hierewes*) и — у Кносу готово искључиво — свештенице (*hierelai*), затим храмовни *doeloi*, што одговара доцнијем грчком *doûloi* ‘робови’, али из контекста излази да су имали слободнији статус, нешто попут средњовековних кметова на манастирским поседима. У неким случајевима постоји сумња да се мушкарац или жена наведени међу даровима поклањају божанству не да му служе при храму него да буду принесени на жртву, али за то нема доказа.

Укупно је на микенским таблицама забележено нешто мање од четрдесет колико-толико поуздано прочитаних теонима, од којих су само два заједничка обама главним центрима, Кносу и Пилу — Зевс и Посејдон. Стога, иако се среће и посвета „свим боговима“ (*pansi theoisi*), тешко се може говорити о микенском пантеону.

Посејдон изгледа да је конкурисао Зевсу у својству врховног бога, у најмању руку у Пилу, где се помиње и његово посебно светилиште, *Posidaion*). Сећање на то чува се у Одисеји, где се описује велика свечаност коју Пиљани на челу са Нестором приређују Посејдону (**текст 18**). У Илијади, Посејдон је једини међу Олимпљанима спреман да се озбиљније успротиви Зевсу (мада Зевсово првенство остаје увек неспорно). Колико са морем, Посејдон је везан са земљом (традиционално, али неизвесно, тумачење његовог имена је „Земљин супруг“, његова главна **епиклеза** „Земљотресац“). Изнета је претпоставка да је Посејдонов култ добио на значају после велике ерупције вулкана на острву Тери (Théra, Санторини) средином другог миленија пре Хр., која се у источном Средоземљу осетила кроз снажне земљотресе и поплавне таласе мора („цунамије“) и дубоко урезала у колективно памћење (неки одатле изводе Платонову причу о Атлантиди). Дубље Посејдоново порекло тражи се кроз поређење са индоиранским Апам Напатом, ‘потомком водâ’, персонификацијом ватре у води, односно сунца које увече зарања у море а ујутру из њега израња; у том погледу је индикативно да се Посејдон морем вози не у лађи него у четворопрегу, како и праиндоевропски бог сунца (грчки Хелије, староиндијски Сурја) дању путује преко неба, као и да је име његових италокелтских пандана (латински *Нептун*, староирски *Нехтан*) етимолошки сродно са другим делом имена Апам Напата.

Од осталих олимписких богова, Хефест је посредно посведочен **теофорним именом** *Hephaistios*. Од архајског доба главно место његовог култа било је вулканско острво Лемно, на које је, по миту поменутом већ у Илијади, пао када га је Зевс бацио с Олимпа. Д е м е т р а се под тим именом — које је сложеница са речју *mētēr* < *mātēr* ‘мати’ у другом делу, док се први тумачи као ‘земља’, што није

извесно — не помиње, али се вероватно она крије иза микенске ‘господарице усева’ (*sítōn pótnia*) и „Ериније“ (у Аркадији Деметра је носила **епиклезу** *Erinyís*). За **мистерије** Деметре и њене кћери Коре-Персефоне у Елеусини (**сл. 16, 27**) претпоставља се да су засноване још у микенско доба (**текст 19, сл. 28**), можда под утицајем предгрчких, „минојских“ представа и култова (**сл. 29**). Осим једног несигурног записа где се може читати и *Χηπεριον* (епиклеза Хелија, бога сунца), Аполон није под тим именом посведочен на микенским таблицама, што оставља простор за нагађања да су његов култ ширила дорска племена у својој сеоби на југ након пропасти микенске цивилизације, или да је он преузет у то, „мрачно доба“ однекуд са стране, из Мале Азије или са Блиског истока. Вероватнија је претпоставка да је Аполон домаћи грчки бог, изворно везан за друштвену институцију ефебије, процеса иницијације младића (*épheboi*) у зреле људе и ратнике (**сл. 15**). У том својству поређен је са ведским Рудром-Шивом. Временом је Аполон попримао и разне друге функције, апсорбујући друга божанства, као бога-исцелитеља Пеана (помиње се као *Paiāwōn* већ на таблици из Кнососа, у Илијади је *Paiēōn* још увек засебно божанство поред Аполона), а доцније и Хелија-Сунце. Од Олимпљана нема још Хестије, богиње огњишта, иако би она могла имати своје индоевропске корене заједно са римском Вестом (етимолошка веза између двају теонима, колико год примамљива, није неспорна), као ни Афродите, што је донекле очекивано, бар за оне који њен култ и мит сматрају увезеним са стране. Нема спора да се под Афродитиним именом ширио култ феничанске Астарте, вавилонске Иштар, најпре преко Кипра (**текст 20, уп. и текст 7, стих 193 и даље, сл. 30**) где су Грци били у тесном додиру са Феничанима, што је уродило неспоразумима попут мита о Пигмалионовој перверзној страсти према Афродитиној статуи, који заправо одражава феничански обред **свештене свадбе** краља са богињом у виду њеног кипа (**текстови 21–22, сл. 31**). Култ Афродите-Астарте у пару са Адонисом рано се проширио у друге делове грчког света, као „увозна“ верзија мита о **божанству које умире и васкрсава** поред домаће, елеусинске где су протагонисткиње Деметра и њена кћи Кора (**текстови 23–25, сл. 32**). Ипак, култно-митолошки лик Афродите не може се без остатка свести на Астарту/Иштар. У раној хомерској химни која јој је посвећена она поприма јасне црте једне друге стране богиње, малоазијске Кибеле (**текст 26, сл. 32**). Сумња да је Афродитино име страног (семитског) порекла није уродила ниједном убедљивом етимологијом. С друге стране, постоји примамљива индоевропска етимологија, која **Aphro-dītē* тумачи као ‘она која сја из облака’ (гр. *áphros* ‘пена’ етимолошки одговара староиндијском *abhrás* ‘облак’, што је старије значење речи), а то би била **епиклеза** богиње Зоре. Да Афродита изворно може бити исто што и Еоја-Зора, указује хомерска формула *Diòs thygátēr* ‘Зевсова кћи’ којом се она означава, јер подударан спој *divó duhitā* ‘кћи Неба’ у Ведама искључиво стоји уз Ушас-Зору. Стога би Афродитин случај могао бити сличан са Анахитиним код Персијанаца, где је, у процесу религијског **синкретизма**, једна домаћа, иранска богиња апсорбовала елементе Иштариног култа.

У Пилу се међу боговима помиње и „троструки херој“ (*Trishērōs*), што пружа индикацију да је за грчку религију карактеристични култ хероја — полубогова или обоготворених **предака** — такође поникао на микенској подлози (**сл. 33**). У Хесиодовој периодизацији људске историје (**текст 9**), после сребрног и златног

долази бронзано доба, очито аналогно истоименом праисторијском периоду, али се његов познији део издваја под именом „херојског“ доба, јер је дотле сезало поименично сећање архајских Грка на своје славне претке који су попримили статус „хероја“, док су људи из претходних нараштаја били безимени, неиндивидуализовани. **Жртве** су херојима приношене на исти начин као **хтонским** божанствима; Херакле је испочетка штован као херој, а онда је након своје **апотеозе** (**сл. 35, текст 27**) почео примати почести које следе олимписким (небеским) боговима.